

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

Н. І. Бровко*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, теорії держави
і права та державного будівництва**Білоцерківського національного аграрного університету***ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИХОВНОЇ ТА ОСВІТЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Аналітичний огляд наукових праць та публікацій показує, що питання, пов'язані з історичним досвідом національної виховної та освітньої діяльності, були предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких слід відзначити С. Алексєєва, Р. Байніязова, А. Гетьмана, І. Гобозова, Ю. Грошового, О. Данильяна, О. Дзьобаня, В. Желтова, Д. Керімова, М. Костицького, Н. Костицьку-Кушакову, Й. Маковея, В. Малахова, О. Москалюка, В. Нерсеянца, Н. Паніну, О. Потякіна, П. Рабіновича, В. Сальнікова, В. Сташиса, В. Тація, Ю. Тихонравова, П. Толочка, В. Хмелька, Б. Чміля, В. Шишкіна та багатьох інших.

Однак, незважаючи на значну кількість публікацій, питання, пов'язані із визначенням природи, сутності та закономірностей генези процесу формування національної свідомості українців в історичних умовах, які склалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., та впливу на цей процес мовного питання як взаємопов'язані філософсько-правові категорії та суспільно-соціальні явища досі лишаться малодослідженими. Зокрема, залишається чимало прогалин у дослідженні механізмів збереження української мови, її використання як впливового фактора формування національно свідомої особистості українців як автохтонного населення українських земель.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі аналітичного дослідження вітчизняної духовно-історичної та філософсько-правової спадщини з питань генези формування засад національної свідомості та впливу на цей процес мови як загальнолюдської цінності визначити орієнтири їх застосування та подальшого розвитку у правотворчій та правозастосовній діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави.

У другій половині ХІХ ст. на західноукраїнських землях виник новий тип школи – утравкістична – система побудови навчального плану та організації шкільного навчання, за якої забезпечується ґрунтовна підготовка з двох різних циклів

навчальних предметів (наприклад, гуманітарні і природничо-математичні), що дає рівні можливості продовжувати освіту на будь-якому з відповідних факультетів вищої школи. В основі цієї ідеї була думка про різносторонність загальної освіти. Новий навчальний план вигідно відрізнявся від попередніх, де математика була другорядним предметом, не приділялася належна увага рідній мові й зовсім не вивчалася природознавство. Головним завданням було поліпшити вивчення математики, фізики та мов [1].

Краєвий закон 1874 року про поступовий перехід на навчання у гімназіях українською мовою й Конституція Австро-Угорщини (ст. 19) передбачали вивчення рідної мови й окремих предметів нею у місцях компактного проживання національних меншин [2].

Вітчизняний історик Л. Середняк пише: «Вдруге питання утравкістичного навчання обговорювалося у Соймі 1903 – 1904, проте навіть польські послы, науковці, педагоги виступали проти утравкізму. Не отримавши масового поширення, двомовність була запроваджена як експеримент для русинів, словінців і волохів у дев'яти окремих гімназіях. Двомовне навчання у Польщі було введено як обов'язкове для всіх типів шкіл відповідно до шкільного закону “*lex Grabski*” (за ім'ям міністра освіти С. Грабського). Державні навчальні заклади стали польськими або двомовними, а державні школи з українською мовою навчання фактично не мали права на існування. Після приєднання Галичини до Радянської України у 1939 році двомовні школи не зникли. Вони діяли паралельно з українськими і були засобом утвердження мови міжнародного спілкування, тобто російської» [3].

Із наступом колонізації переслідувались найменші прояви українства. Лише за те, що здійснювались спроби помістити на школі поряд з польською назвою і українську, часто віддавали до суду. Колонізації намагалися протистояти, тому для об'єднання зусиль у боротьбі за національну

школу 4 березня 1910 р. за активної діяльності «Просвіти», «Учительської громади», Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка (далі – НТШ, Товариство) було створено Крайовий шкільний союз, головне завдання якого полягало у створенні фондів для утримання шкільництва, відкриття нових шкіл, виплати стипендій на підготовку вчителів тощо [4, с. 121].

З 1894 року головним завданням громадсько-наукової, літературної та освітньої діяльності стало обстоювання українства як на російському, так і на галицькому ґрунті, що було пов'язано з діяльністю М.Грушевського. Як голова Українського Наукового Товариства (далі УНТ) М.Грушевський мав намір об'єднати наукові сили із різних українських земель [5, с. 120–121].

Питання створення культурно-освітніх організацій, відповідної роботи серед населення та активізації просвітницького процесу Наддніпрянської України набули особливої актуальності на початку ХХ ст. з огляду на революційні події 1905–1907 рр. Вони оживили громадсько-політичне життя в Україні, створили перспективи реорганізації держави і суспільства та мали широкий відгук в середовищі інтелігенції [6, с. 10].

Особливу громадську активність виявляли народні вчителі, які мали більші можливості впливу на свідомість народних мас та були наймасовішою групою інтелектуальної еліти [7, с. 65]. Серед них слід відзначити К. Ушинського, провідною думкою якого була ідея народності виховання, за якою школа і навчання в кожній країні повинні будуватися відповідно до потреб і особливостей цього народу. Він вважав, що наслідування у справі виховання одного народу іншим принесе більше шкоди, ніж користі [8, с. 381].

К. Ушинський розробив та впроваджував так звану ідею народності. У своїх працях він приділяв значну увагу народній творчості та життю російського народу. За його проектом у душі народності стала здійснюватися підготовка народного вчителя в педагогічних навчальних закладах. К. Ушинський окреслив коло проблем освіти і навчання в школі (зокрема, виховання, виховний характер навчання, його природна доцільність, принципи навчання, особистість учителя та її вплив на вихованців, а також питання методів, прийомів та організації початкового навчання) [8, с. 381–382].

М. Левківський зазначив: «Початок ХХ ст. був відмічений поворотними соціально-політичними подіями, що змінили культурно-освітній фон України на користь української мови та української школи. Царськими указами цього періоду разом зі свободою зборів, друку, слова, спілок проголошена реальна можливість відродження національного шкільництва (у сфері науково-педагогічній, суто організаційній, соціально-педагогічній тощо)» [5, с. 123].

З 1905 року на території України з'являється мережа «Просвіт», які ставили перед собою низку навчально-виховних завдань, зокрема і загальноосвітню діяльність у широких масах населення [9]. Одним з напрямів такої діяльності було видання книг, газет, літератури українською мовою [10, с. 202]. Засновник Житомирського товариства «Просвіта» М. Гладкий плідно працював над створенням підручників з української мови [11, с. 149]. Почесний член Кам'янець-Подільської «Просвіти» єпископ Парфеній був автором одного з перекладів українською мовою Святого Євангелія та ініціатором викладання у духовних навчальних закладах української літератури та історії України [5, с. 127].

«Просвіти» мали такі завдання: розгортання мережі початкових шкіл; післяпочаткова освіта (для тих, хто закінчив українську школу, та тих, хто отримав початкову освіту в інших навчальних закладах); загальноосвітня діяльність для широкого загалу населення, а саме (ознайомлення з історією та культурою України, виховання патріотизму, формування українського виховного ідеалу, налагодження видавничої справи, опікування засобами масової інформації, бібліотеками, а також соціально-педагогічна, театральна-видовищна діяльність) [12, с. 464].

Для поширення своїх педагогічних ідей «Просвіти» провели у 1906 році в Києві курси народних вчителів, де було прийнято резолюцію про українську школу. Було вирішено, що навчання має проводитися рідною мовою, а державна мова (тобто російська) повинна вивчатися у старших класах як один з предметів навчання. Передбачалось ввести у навчальні програми середніх та вищих навчальних закладів України курси української мови та літератури, історії та географії України [9].

Упродовж 1917–1919 років влада в Україні неодноразово змінювалася, кожний уряд вирішував питання розвитку української освіти, керуючись власними політичними переконаннями. Однак, характеризуючи в цілому законодавство в галузі виховання та освітництва українських національних урядів тих часів, слід констатувати, що воно відображало засади традиційної української правосвідомості, яка ґрунтувалася на християнських правових доктринах та була зумовлена, за словами Н. Черник, умовами суспільно-політичного розвитку, оскільки дотримання високих етичних та демократичних правових норм вважалося засобом досягнення політичної стабільності та національного компромісу [13, с. 123].

М. Грушевський писав: «Центральна Рада мало що зробила протягом року, але головне те, що вона домоглася визнання прав українського народу на свою державу, свою культуру, свою мову, поклала фундамент для української школи <...>» [14, с. 1–2].

Як зазначає М. Левківський, Центральна Рада розробила структуру управління освітою, відновила діяльність Всеукраїнської вчительської спілки, яка здійснювала свою діяльність у сфері підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів, розбудови середньої освіти, у науково-педагогічній сфері та сфері матеріального забезпечення освіти [5, с. 143–144].

Міністерство народної освіти у своїй діяльності постійно стикалося з опозицією. Початкові школи легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідними вчителями. Складна справа була з українізацією середніх шкіл. Нам не можна забувати, що міське населення здебільшого складалося з росіян, інших національних меншин та зрусифікованих українців. Батьківські комітети в середніх школах, як і педагоги, ставились вороже до українізації. Тому, щоб уникати конфліктів, гетьманське Міністерство освіти вважало, що доцільніше засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські [15, с. 285].

В уряді гетьмана П. Скоропадського питаннями освіти покликане було займатися Міністерство освіти на чолі з професором М. Василенко. Першими кроками новоствореного міністерства у справі реформування освітньої галузі стали такі:

- організація системи освіти (централізація освіти, скасування відділів освіти для національних меншин, скасування шкільних рад у регіонах України);

- структурування освіти (поширення мережі приватних навчальних закладів, організація навчальних закладів гімназійного типу з українською мовою викладання, відновлення діяльності Київського університету);

- науково-педагогічне забезпечення (організація Української Академії наук на чолі з А. Кримським та В. Вернадським [16].

Поновлення Української Народної Республіки зберегло Міністерство освіти як основну управлінську одиницю. Діяльність нового міністра освіти Івана Огієнка характеризувалась реформуванням освітньої галузі, тобто поверненням до децентралізаційних процесів, розробкою програми єдиної української школи (за якою система освіти складалася з трьох основних етапів: молодша школа, старша основна школа, колегія), затвердженням нового правопису української мови, прийняттям у січні 1919 року Закону «Про державну українську мову», співробітництвом з Всеукраїнською вчительською спілкою у справі підготовки кадрів.

Боротьба українського народу за рідну мову і рідну школу в умовах царської Російської держави не була марною. Вона будила, підносила і зміцнювала національно-державну та правову свідомість українського народу й тим оберігала його від повної денационалізації.

Наслідки тієї кропіткої праці й боротьби на ниві української освіти і культури відчувалися під час революції 1917 року. Вони були однією з причин того, що у 1917 році після кількохсотлітнього бездержавного існування Україна легко відновила своє державно-політичне самостійне життя [17].

У новій Українській державі справи народної освіти почало виконувати громадське Товариство шкільної освіти, яке заснувало Всеукраїнську Шкільну Раду, що й мала провадити освітні справи України. З часом усі справи перебрав на себе Генеральний Секретаріат (Міністерство) справ народної освіти, а Всеукраїнська Шкільна Рада лишилася при ньому громадським дорадчим органом у справах освіти й виховання українського народу [18, с. 15].

Слід погодитися з Н. Черник у тому, що інтернальний, внутрішній локус контролю українця перших десятиліть ХХ ст. був розвинений слабо. Притаманна відсутність внутрішньої упевненості в собі, що була зумовлена виключно умовами проживання та розвитком національної правосвідомості, не спонукала до формування таких інфернальних якостей, як послідовність та наполегливість у досягненні поставленої мети і незалежності. Відсутність цих якостей могли компенсувати виключно духовність та релігійність. Тому важлива місія у цьому покладалась як на греко-католицьку, так і на православну теологічну доктрину [13, с. 54].

Отже, провівши дослідження, ми дійшли певних висновків. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. перед українцями постало багато проблем, які необхідно було вирішити. До цих проблем належала необхідність утвердження виховного характеру навчання, його природної доцільності, поваги до традицій, звичаїв, правил свідомої поведінки в українському суспільстві, впровадження принципів навчання, які ґрунтуються на особистості учителя та її впливі на процес формування особистості, а також методів, прийомів та організації національного початкового навчання. Боротьба українського народу за рідну мову і рідну школу в умовах царської Російської держави зміцнювала його національну державну правосвідомість.

Центральна Рада зробила значний внесок у відродження виховної та освітньої діяльності, розробила структуру управління освітою та відновила діяльність Всеукраїнської вчительської спілки, яка визначила певні напрями своєї діяльності. До них належать такі:

- у сфері підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів – це організація короткотривалих курсів та наступне відкриття спеціальних навчальних закладів;

- у сфері розбудови середньої освіти – це розгортання широкої мережі українських шкіл;

– у сфері науково-педагогічній – організація Українського Національного Університету, розробка та видання науково-педагогічної та методичної літератури, створення української наукової термінології, українського правопису тощо;

– у сфері матеріального забезпечення освіти – залучення приватного капіталу, коштів релігійних конфесій та громадських організацій до фінансування навчальних закладів.

Водночас інтернальний внутрішній локус контролю як риса характеру, яка робить результати діяльності залежними виключно від зусиль, уміння, навичок, позитивних і негативних якостей самої людини (українця перших десятиліть ХХ ст.) був слабо розвиненим. Притаманна відсутність внутрішньої впевненості в собі, що була зумовлена виключно умовами проживання та недостатнім розвитком національної правосвідомості, не спонукала до формування таких якостей, як послідовність та наполегливість у досягненні поставленої мети. Відсутність цих якостей компенсували духовність та релігійність, оскільки як греко-католицька, так і православна теологічні доктрини спромоглися на підсвідомому ментальному рівні сформувати в українця прагнення бути хазяїном на власній землі.

Література

1. Утраквізм: історія педагогіки. Веб-мультимедіа: енциклопедія. URL: http://webhp.kspu.edu/joomla/index.php?option=com_glossary&func.
2. Тейлор А. Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів, 2002. 268 с.
3. Середяк Л. Утраквістичні школи // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <http://www.movahistory.org.ua/wiki/>.
4. Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині (кінець 60-х рр. ХІХ – початок ХХ ст.). Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць / за ред. Ю.М. Алексеева, Л.М. Алексієвця, М.М. Алексієвця та ін. Тернопіль, 2010. Вип. 5. Ч. 1. С. 117–125.
5. Левківський М.В. Історія педагогіки: навч.-метод. посібник. Київ, 2011. 190 с.
6. Кавун А.А., Магась В.О. «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Сумський іст.-архів. журнал. 2013. № ХХІ. С. 10–14.
7. Фареній І.А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». 2004. Вип. 8. С. 65–68.
8. Латышина Д.И. История педагогики: учеб. пособие. Москва, 2005. 603 с.
9. Ігнатюша А. Характеристика системи освіти в Україні на початку ХХ століття. URL: <http://istorpedagoglpk.blogspot.com/2014/12/101-xx.html>
10. Залевский К. Национальные движения. Общественное движение в России в начале ХХ-го века: в 4 т. /под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. Санкт-Петербург, 1911. Т. 4, ч. 2. С. 151–242.

11. Костриця М.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства. Житомир, 2007. 464 с.

12. Пірожек С.В. Проблема впливу зарубіжної реформаторської педагогіки на вітчизняну педагогічну думку 20-х рр. ХХ ст. у виданнях представників української педагогічної науки. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 464–473.

13. Черник Н.С. Філософсько-правові засади творення української держави і права на початку ХХ століття у контексті християнської доктрини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2016. 202 с.

14. Грушевський М. Українська самостійність – її історична необхідність й очищення огнем. Вільна Україна: Журнал української визвольної думки. 1967. Ч. 55–56. С. 1–3.

15. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1995. Т. 2 608 с.

16. Історія розвитку системи народної освіти в Україні в післяжовтневий період. URL: http://ipwi.com.ua/Teoretichni_osnovi_pedagogiki.

17. До українців поза межами України сущих від Генерального секретаря Народної освіти. ЦДАВОВ України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 8.

18. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). Мюнхен, 1956. 96 с.

Анотація

Бровко Н. І. Відродження національної виховної та освітньої діяльності наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних з визначенням природи, сутності та закономірностей генезису процесу формування почуття власної гідності та поваги до національних цінностей українців в історичних умовах, які склалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., та впливу на цей процес мовного питання як взаємопов'язаних філософсько-правових категорій та суспільно-соціальних явищ. Особливу увагу автор приділяє визначенню механізмів збереження української мови, її використання як впливового фактора формування національно свідомої особистості українця.

Ключові слова: внутрішній локус контролю, доктрина теологічна, інфернальний, мова, полонізація, доцільний, свідомість, утраквістичний.

Аннотация

Бровко Н. И. Возрождение национальной воспитательной и образовательной деятельности в конце ХІХ – начале ХХ века. – Статья.

Статья посвящена исследованию вопросов, связанных с определением природы, сущности и закономерностей генезиса процесса формирования чувства собственного достоинства и уважения к национальным ценностям украинцев в исторических условиях, которые сложились в конце ХІХ – начале ХХ в., и влияния на этот процесс языкового вопроса как взаимосвязанных философско-правовых категорий и общественно-социальных явлений. Особое внимание автор уделяет определению механизмов сохранения украинского языка, его использования в качестве влиятельного фактора формирования национально сознательной личности.

Ключевые слова: внутренний локус контроля, доктрина теологическая, инфернальный, язык, полонизация, сознание, утраквистический.

Summary

Brovko N. I. Revival of national educational and educational activity in the end of XIX - beginning of XX centuries. – Article.

The article is devoted to the research of issues related to the definition of nature, essence and regularities of the genesis of the process of forming a sense of self-esteem and respect for the national values of Ukrainians in the historical conditions that emerged in the late nineteenth

and early twentieth century's, and the influence of this process on the language question, as interconnected philosophical and legal categories and socio-social phenomena. The author pays special attention to the definition of mechanisms for preserving the Ukrainian language, its use as an influential factor in the formation of a nationally conscious personality of Ukrainians.

Key words: internal control locus, theological doctrine, infernal language, polonization, nature-friendly, consciousness, ultra-civic.